

УДК 811.161.2'373.43

**Ж. В. Колоїз**

## **ОКАЗІОНАЛІЗМИ В ЛЕКСИКОГРАФІЇ**

Колоїз Ж. В. Оказіоналізми в лексикографії.

У статті репрезентовано історію фіксування оказіональних утворень у вітчизняному мовознавстві. Проаналізовано здобутки вітчизняної індивідуально-авторської неографії, зокрема результати лексикографічного опрацювання поетичних неолексем, що значно активізувалося протягом останніх десятиліть. Схарактеризовано основні лексикографічні параметри словникових статей у неографічних доробках. Окреслено проблеми вітчизняної неографії, пов'язані з виробленням єдиних принципів укладання словників новотворів загалом та окремих авторів зокрема.

*Ключові слова:* оказіоналізм, авторське утворення, новотвір, лексикографія, неографія.

Колоіз Ж. В. Окказионализмы в лексикографіи.

В статье исследуется история фиксации окказиональных образований в отечественном языковедении. Анализируются достижения отечественной индивидуально-авторской неографии, в частности результаты лексикографической обработки поэтических неолексем, что значительно активизировалось в течение последних десятилетий. Характеризируются основные лексикографические параметры словарных статей в сфере неографии. Акцентируется внимание на проблемах отечественной неографии, связанных с разработкой единых принципов составления словарей новообразований вообще и отдельных авторов в частности.

*Ключевые слова:* окказионализм, авторское образование, новообразование, лексикография, неография.

Kolojiz Z. V. The occasional units in lexicography.

History of recording of occasional units is presented in home linguistics that takes beginning from. The achievements of home individually-author's neography are analyzed, in particular results of the lexicographic working of poetic neolexemes that considerably activated during the last decades. The basic lexicographic parameters of vocabulary entries in neographic revisions are defined. The problems of home neography are outlined, related to making of common principles of creation of dictionaries of new formations on the whole and separate authors in particular, with the outline of ways of identification of occasional words.

*Key words:* occasionalism, author's formation, new formation, lexicography, neography.

Становлення української неології загалом та неографії зокрема – це результат тривалих наукових пошуків великої когорти вітчизняних і зарубіжних мовознавців; це історія фіксування та диференціації нових слів у мові та мовленні, дискусії щодо яких не припиняються й до сьогодні. Останні зумовлені насамперед тим, що донині немає чіткого загальноприйнятого визначення поняття основної одиниці неології – неологізму, відсутня єдність у поглядах на його диференційні ознаки, остаточно не з'ясовано місце індивідуально-авторських, або оказіональних, утворень у системі неологічного матеріалу, не вироблені чіткі критерії лексикографічного опрацювання відповідного матеріалу. Сказане дає підстави говорити про необхідність подальшої розробки як теоретичних, так і практичних проблем неології. Це стосується передусім і розбудови української неографії. Адже, як відомо, словник виявляється найзручнішою формою узагальнення і фіксації наших знань і не тільки про мову. До того ж «якщо ми хочемо уявити собі майбутнє мови, то повинні так само ґрунтовно дослідити оказіональні явища в мовленні, як дослідити діалекти для глибшого розуміння її минулого» [19, с. 129].

На необхідності лексикографічного опрацювання нових слів і зворотів неодноразово наголошували в тих чи тих лінгвістичних студіях.

Висвітлюючи питання про типи словників («Опыт общей теории лексикографии» (1939), Л. Щерба зосереджував увагу науковців на тому, що в *thesaurus*'е повинні знайти відображення не лише нормативні явища, але й мовотворчість – okazіональні елементи [21, с. 288]. Потреба створення спеціальних словників okazіональних утворень була очевидною. На цьому наголошувало чимало дослідників неологічного матеріалу. Питання про створення власне словника okazіоналізмів ще в 1957 році було порушено Н. Фельдман. Згодом на цьому акцентував і В. Лопатін: «А яким цікавим завданням є підготовка та видання спеціального словника okazіональних слів окремих письменників, чії твори багаті такими словами <...>. Він став би незамінним джерелом для вивчення творчої лабораторії цих письменників, їхньої поетики, їхнього мовленнєвого новаторства, їхньої роботи над художнім образом: адже кожне свідоме індивідуальне новоутворення талановитого письменника – це повноцінний образ із цілою гамою смислових і стилістичних відтінків» [11, с. 147]. Такі теоретичні розмірковування згодом знайшли і практичне підтвердження на зразок неопублікованого, але вибудованого «Толкового словаря неологізмів В. Маяковського» М. Ілляша<sup>1</sup>.

Водночас дослідники неології висловлювали думку про необхідність створення спеціальних словників, які репрезентували б okazіональні утворення, засвідчені у творчих доробках різних авторів і навіть різних жанрів. «Словники okazіоналізмів, – зазначає А. Брагіна, – демонструють невичерпні можливості мовленнєвої творчості. Такі словники віддзеркалюють слова-варіанти, слова-«замальовки», що увібрали в себе пошуки, вагання та здобутки людської думки минулого та сучасного, ілюструють мовні тенденції, норму і систему, мовний консерватизм та яскраву мінливість і, звичайно, мовну моду. В індивідуальному, okazіональному, відображенні мовні закони, загальноприйнята літературна норма» [2, с. 114]. Причому науковці вже мали зразок для наслідування: у 1969 році в Парижі вийшов друком «Dictionnaire des mots sauvages» («Словник диких слів») М. Реймса, який репрезентував 3500 індивідуально-авторських словоутворень і слововживань французьких письменників ХІХ–ХХ ст. Значення цієї лексикографічної праці в історії індивідуально-авторської неології

---

<sup>1</sup> Видання «Словотворчество Маяковского. Опыт словаря окказионализмов» (упорядник В. Валавін) побачило світ у 2010 році.

належно оцінив В. Гак, зауважуючи: «Словник має багатий матеріал для вивчення поетики, мови художнього твору. Він цікавий і для лінгвістів – у двох параметрах (у плані вираження та у плані змісту – Ж. К.). У плані вираження матеріали словника засвідчують розмаїття засобів, якими послуговується мова (в аналізованому форматі французька) у царині експресивної неології (аналогічні засоби маємо в мові реклами, наприклад). До них належать: зміна орфографії слова, фонетична модифікація слова, використання експресивних звукосполучень, позбавлених власного значення, але не позбавлених потенцій до семантизації, відновлення архайзмів і галузевих слівць, використання деяких моделей» [7, с. 48]. Відтоді лексикографічна фіксація індивідуально-авторських неологізмів сприймається як така, що становить важливу наукову цінність, оскільки, як справедливо зауважує Г. Вокальчук, лексикографований матеріал, по-перше, ілюструє можливості заповнення певних номінативних лакун у лексичній системі мови, сприяє поглибленому вивченню явища оказіональності; по-друге, демонструє словотвірні потенції української мови, засвідчуючи перевагу одних словотворчих засобів над іншими, уможлиблюючи прогнозування розвитку словникового складу мови через узуалізацію окремих одиниць; по-третє, актуалізує певні реалії, поняття в мовно-номінативному просторі соціуму на конкретному хронологічному зрізі [6, с. 208–209].

Входження оказіоналізмів у вітчизняну лексикографію можна означити як шлях від простого фіксування в різних лінгвістичних словниках до скрупульозного опрацювання в нових (спеціальних) типах лексикографічних праць (словники мови письменників, індивідуально-авторських новотворів, оказіоналізмів і т. ін.).

Історія фіксування індивідуально-авторських новотворів у вітчизняному мовознавстві має давні традиції, бере свої початки від середини XIX століття і пов'язується передусім з так званими «кованими словами» та дискусією, що виникла навколо них. Це й закономірно, оскільки у другій половині XIX століття дуже гостро постало питання про те, чи є українська мова окремою слов'янською мовою, чи наріччям російської або польської. Одним з показників її «окремішності» мала стати розмаїта лексика, відмінна від іншомовної, що й спричинило масову появу індивідуально-авторських новотворів, так званих «кованих слів», реєстрація яких і відбувалася здебільшого у словниках.

У тогочасній лексикографічній практиці досить помітно починають упроваджувати інноваційну лексику, створену «на народній

основі». Відсутність в українській мові відповідників до реєстрових іншомовних слів спонукала авторів переважно перекладних словників до продукування інновацій на основі наявних матеріальних репрезентантів і словотвірних потенцій. У такий спосіб намагалися оновити лексичний склад української мови О. Партицький, Ф. Піскунов, Є. Желехівський, С. Недільський, Є. Тимченко, В. Дубровський та ін. [14]. Доцільність запропонованих ними індивідуально-авторських утворень, «яких ніде на Україні не почуєш і не побачиш у книжках», хоч і побудованих «на народній основі» (наприклад, *обритвити* (поголитися бритвою), *тлустінь* (товща), *маловартниця* (дрібниця) (О. Партицький); *дадій*, *дадійка* (рос. Датель, дательница), *керуяцтво* (рос. Правительство), *лягівниця* (рос. Спальня), *винець* (рос. Алкоголь), *набач* (рос. Надзор), *віршник* (рос. Поэт), *гойник* (рос. Хірург), *мáрина* (рос. Фантазия), *шатоносець* (рос. Броненосец) (Ф. Піскунов); *винашелець* (винахідник), *базич* (рос. Базікало) (Є. Желехівський, С. Недільський); *виявляч* (рос. Обличитель), *оглядність* (рос. Относительность), *читальність* (рос. Разборчивость), *літач* (рос. Воздухоплаватель) (Є. Тимченко); *валець* (рос. Вальс), *зламач* (рос. Нарушитель), *кишенник* (рос. Карманщик), *обитація* (рос. Жилище), *оборотич* (рос. Кант), *папірниця* (рос. Портфель), *честень* (рос. Памятник), *писало* (рос. Грифель) (В. Дубровський), цілковито заперечувало багато тогочасних критиків.

Критичні зауваження щодо появи «випадково відкілясь насмиканих слів», «невідомо звідки взятих», «незручних і недотепних неологізмів – таких, що їх, мабуть, тільки ті і вживали, які їх поскладали», неодноразово висловлював Б. Грінченко. «А втім, – як зауважує сам науковець, – я більший ворог позичанню, ніж куванню. Знаю ж бо, що без новороблених слів не перебувалася ні одна літературна мова. Але думаю, що робити слова нові можна тільки на такі розуміння, що на них справді нема слова в нашій мові <...>. Гарно зроблене слово – дороге придбання, але ж г а р н о, а ми ніяк не можемо сказати, щоб такі продукти, як *звіт*, *звітуватель*, *гомінниця*, *людство*, були справді «щасливо утворені» [8, с. 141–142]. Грінченкове пророкування «нещасливої долі» для «кованих слів» на зразок *звіт*, *людство* не справдилося: вони, як і ряд інших «випадково відкілясь насмиканих слів», пройшли успішну апробацію узусом й активно функціонують у сучасній українській мові. Це стосується і так званих «сфабрикованих» слів Ф. Піскунова, щодо яких висловлювали

неоднозначні думки, як-от: «Наведені зауваження рецензента на словник Ф. Піскунова є загалом справедливими. Не можна не погодитися цілком тільки з одним зауваженням. У словнику Ф. Піскунова є дійсно штучно створені слова. Але серед 330 слів, які К. Шейковський назвав сфабрикованими, є слова і несфабриковані, слова, які вживаються в сучасній українській літературній мові» [14, с. 70].

У словотвірному плані між ними немає ніяких відмінностей: і ті, які критики вважали «сфабрикованими» (*билинар* (ботанік), *видина* (ідеал), *вседійма* (історія), *корота* (лаконізм) тощо), і ті, що з позицій сьогодення кваліфікують як «несфабриковані» (*митець*, *споруда*, *сторіччя*, *сйво*), «виведено не тільки від нашого пня, але і в душі нашої мови складено» [8 : 141]. До того ж позитивне / негативне сприйняття запропонованого «кованого слова» великою мірою мало суб'єктивний характер. Так, наприклад, щодо слів *віршобудова*, *віршиник* (останнє, до речі, зараховують до «сфабрикованих» Ф. Піскуновим) Б. Грінченко зауважував: вони «справді ковані, може, негарні, але вони мають у собі те добре, що зараз же зрозумілі» [8, с. 142]. Цілком очевидно: «те добре» мало в собі й слово *людство*, у «щасливому утворенні» якого вчений сумнівався (згодом така його позиція змінюється, про що свідчить включення слова *людство* до реєстру «Словаря української мови»). Тим паче, що слово *віршиник* не таке вже «зараз зрозуміле», оскільки могло бути використане як для означення особи за родом діяльності, так і для означення книги, збірки (пор.: *молитовник*, *требник*, *цитатник*, *словник*).

У період розбудови та нормалізації української мови одним з показників схвалення / несхвалення, прийняття / неприйняття конкретного індивідуально-авторського утворення кожним окремим індивідумом, групою індивідумів, а згодом і суспільством загалом була людська інтуїція. Окрім неї, важливим чинником «зуалізації» новотворів виступали також авторитетність джерела їхнього походження та суспільна необхідність у них (так званий соціальний попит на індивідуально-авторську продукцію). Причому авторитетність джерела подекуди виявлялася значно дівішіою, ніж суспільна необхідність. Це твердження можна проілюструвати таким прикладом.

У 1883 році львівська газета «Діло» опублікувала рецензію на збірку поезій Я. Щоголева «Ворскло», у якій автора звинувачували в «робленні» та вживанні невластивих українській мові слів. На що письменник відповів: «Узагалі-то я всіляким чином уникав

необхідності створювати слова. Якщо не знаходив їх, то краще залишав писати вірш <...>, однак відомими малоросійськими словниками я послуговувався не соромлячись, оскільки вони отримали *авторитет і право громадянства*» [14, с. 63].

Окремою сторінкою в історії фіксації індивідуально-авторських утворень є радянський період, що означився зокрема й розбудовою української термінології, період активного «збирання й утворення» термінологічної лексики. А тому поява нових термінів, їхнє продукування переважно «на народній основі», була цілком закономірним процесом. Самі ж принципи продукування української термінології «на народній основі» сформульовані ще задовго до революції.

У 1861 році в журналі «Основа» з'явилася стаття М. Левченка «Замітки про русинську термінологію», де автор пропонує створювати наукові терміни в душі народної мови, аби їх міг сприймати сам народ, водночас виступаючи проти запозичень у термінології. Про це свідчить і доданий до статті словничок, що містить не більше двох десятків слів, переважно створених самим автором, наприклад, *арифметика – німа щотниця, автомат – саморух, азот – душець, математика – численниця, електрика – громовина, астрономія – зірниця* тощо [10, с. 183–185].

З 1921 року у складі ВУАН почав функціонувати Інститут української наукової мови, завдання якого полягало насамперед в укладанні різногалузевих термінологічних словників, у нормалізації української наукової термінології. До 1932 року в Україні було видано понад тридцять термінологічних лексикографічних праць. У поглядах на засади добору термінологічної лексики протидіяли дві тенденції, які уособлювали мовознавці (крайні та помірковані пуристи), що працювали, відповідно, у Києві і Харкові. «Впливи київської (пуристичної) школи сильно позначалися на багатьох термінологічних словниках, у яких пропоновано замінити *екватор* на *рівник*, *паралельний* на *рівнобіжний*, *конус* на *стіжок*, *сектор* на *витинок*, *штепсель* на *притичку*, *курсив* на *письмівку* тощо» [20, с. 111].

Після сфабрикованих справ і процесів багато кого з авторів термінологічних словників, виданих Інститутом української наукової мови, звинуватили в поширенні вигаданих новотворів, а їхнім доробкам приписали «переобтяженість штучними неологізмами», як-от: *двигач*, *рухник* (двигун), *південник* (меридіан), *дробина* (молекула) (О. Курило); *рогачик* (вилка), *валниця* (підшипник)

(Г. Ільницький); *вітрогон* (вентилятор), *водограй* (фонтан), *модло* (шаблон), *цідило* (фільтр) (І. Кухаренко); *множач* (множник), *діляч* (дільник) (В. Шарко) тощо. З початком у 1933 році цькувальної кампанії проти тогочасних термінологічних праць, як «буржуазно-націоналістичного шкідництва», видано в 1934–1936 рр. п'ять термінологічних бюлетенів зі зрусифікованою термінологією, яку в подальшому пропонували десять російсько-українських шкільних термінологічних словників. Це означало, що спроби розбудувати українську термінологію, яка ґрунтувалася б «на народній основі», були загнані у глухий кут, а українська мова, принаймні наукова, почала звільнятися від «шкідливих» індивідуально-авторських новотворів, що стало однією з перешкод на шляху до їхнього теоретичного осмислення.

Лексикографічну фіксацію індивідуально-авторських поетичних неолексем пов'язують з ім'ям Г. Колесника, який у 70-і роки минулого століття зробив загалом успішну спробу впорядкування новотворів П. Тичини та М. Рильського (на особливостях відповідних лексикографічних праць наголошує Г. Вокальчук: у процесі формування реєстрів досліджувалися не лише оригінальні тексти, але й поетичні переклади; стаття містить реєстрове слово, ілюстрацію та паспортизацію; у словниках відсутня фіксація дати появи новотвору; у реєстрових словах відсутні наголоси; до реєстру словників введені і власне авторські неологізми, і потенційні слова; подаються прикладкові й тавтологічні сполуки тощо [6, с. 209–210]).

Своєрідні лексикографічні матеріали до словника індивідуально-авторських утворень представлені в монографічному дослідженні Н. Сологуб «Мовний портрет Яра Славутича» (1999 р.), де письменницька мовотворчість репрезентована сукупністю okazіональних утворень, поданих в алфавітному порядку, згрупованих за частиномовною належністю, витлумачених, переважно пояснених із позицій словотвору, здебільшого підтверджених ілюстративним матеріалом. Наприклад:

ГЕРБОЗНЕВАЖНИК (269) –

Утворилося від «зневажати герби». Цей складний іменник створив поет для викриття тих, хто забуває про гетьманство, князівську епоху, про подвиги та славу шляхетних родів, що мали свої герби. Відомо, що Яр Славутич пишається своїм родовим гербом, на якому зображений щит, на ньому – меч над поверженим півмісяцем, символом турецької імперії [18, с. 54].



Перші спроби системного лексикографічного впорядкування індивідуально-авторських утворень в україністиці припадають на період активізації уваги вітчизняних мовознавців до теоретичних проблем неології і пов'язуються з появою дисертаційних робіт, супроводжуваних чи то додатками – словниками-реєстрами індивідуально-авторських слів, чи то спеціальними лексикографічними доробками<sup>2</sup>. Опрацьований матеріал систематизувався передусім за такими лексикографічними параметрами, як-от: реєстрові слова, представлені в алфавітному порядку у традиційній для певного лексико-граматичного розряду слів у початковій формі, супроводжуються ілюстрацією (макроконтекст / мікроконтекст) та паспортизацією (деталізованою / спрощеною).

Індивідуально-авторські новотвори увійшли до реєстрів (десь більшою, десь меншою мірою) таких українських лексикографічних праць, як «Словник новотворів української мови (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття)» (2000), «Словник новотворів української мови кінця ХХ століття» (2002), «Словник новотворів української мови початку ХХІ століття» (2005) (упорядники: Г. Віняр, Л. Шпачук); «Нове в українській лексиці : Словник-довідник» (2002) (упорядник: Д. Мазурик); «Лексико-словотвірні інновації : Словник» (2004, 2007, 2010) (упорядник: А. Нелюба; один із випусків (2007) – у співавторстві з С. Нелюбою) та ін. Причому їхні автори не ставили собі за мету розмежовувати оказіональні та інші різновиди інновацій, «оскільки в дериваційному плані їх об'єднує неологічність, похідність, здатність реалізувати словотворчі можливості мови як системи в мовленні» [3, с. 3].

У лексикографічних доробках за редакцією Г. Віняр, Л. Шпачук оказіональні утворення де-не-де супроводжує ремарка оказ., що подається після репрезентації словотвірної структури чи то через крапку з комою, чи то в дужках без будь-якого графічного

---

<sup>2</sup> *Н. Адах* «Словник авторських лексичних новотворів Василя Барки»; *А. Бондаренко* «Показчик індивідуальних вживань лексики емотивного змісту в поетичних творах Василя Стуса»; *К. Бритікова* «Словник нових іменників-назв особи»; *Г. Вокальчук* «Словник оказіональних назв осіб в українській поезії 20–30 років ХХ століття»; «Словотворчість українських поетів ХХ століття»; «Словник лексичних новотворів Михайля Семенка»; *Н. Гавришук* «Київські неокласики: словотворчість»; *В. Герман* «Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) в сучасній поезії (60–90 роки)»; *О. Жижма* «Індивідуально-авторські новотвори в поетичному дискурсі 80–90-х років ХХ століття»; *А. Калетник* «Словник неологізмів неокласиків»; *О. Турчак* «Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ ст.» та ін.

виокремлення. Наприклад:

**Дисертаціада**, и, ж. «Уривок із стенограми виступу дисертанта на вченій раді – дисертаціада» (УМЛШ, 1991, №6).

Дисертація + ада; оказ. [3, с. 32].

**Кінопиріг**, а, ч. «І почалося дроблення кінопирога між кіностудіями» (МУ, 1992).

Кіно + пиріг (оказ.) [3, с. 45]. Подекуди okazіональність реєстрового слова маніфестована використанням лапок і витлумаченням значення, як-от:

**«Нежуристи»**, ів, мн. Учасники театру-студії «Не журись» (м. Львів; варіант – «нежурливці» (КіЖ, 29.04.1990).

Не журись + ист; оказ. [3, с. 62].

Однак, зауважимо, такі ремарки є досить непослідовними; вони відсутні, скажімо, у словникових статтях на зразок *журбопис*, *люксувати* і т. ін. Наприклад:

**«Люксувати»**, ує, уеш; недок. «У кулуарах конкурсу хтось шепнув мені заповітну цифру – номер у готелі, де «люксував» Жванецький» (ПЮ, 26.07.1990).

Люкс + увати [3, с. 51].

До того ж у наступних випусках автори відмовляються від використання таких ремарок узагалі (пор.: *неофітно*, *озахіднити*, *політикеса* [4]; *занауковлення*, *костомийка*, *нібитонеіснування* [5]).

Відсутні такі ремарки і в лексикографічних доробках Д. Мазурик [12], А. Нелюби [15; 16; 17], хоч самі okazіоналізми, особливо в «Лексико-словотвірних інноваціях», складають значну частину словникового реєстру.

Словник-довідник «Нове в українській лексиці» демонструє досить розгалужену систему умовних позначень, щоправда, таких, які вказували б на належність реєстрового слова до категорії okazіональних, немає. Однак із-поміж репрезентованого матеріалу все ж таки трапляються поодинокі похідні, що ілюструють відповідне явище, як-от:

<sup>3</sup> **ЛОТОФАГІЯ**, -ї. – перен. Втрата історичної пам'яті, байдужість до власної долі і долі народу. «*Лотофагія* українців на диво самодостатня» (ЛУ, 2.08.90). У вигляді зноски авторка подає історичну довідку: «*лотофаги* – описаний Гомером в «Одіссей» народ, який забув

---

<sup>3</sup> ✍ — знак указує на те, що слово зафіксовано вперше саме в цьому довіднику.

своє історичне минуле і вів рослинний спосіб життя» [12, с. 67].

Не засвідчені в найновіших лексикографічних працях, зокрема й у «Великому зведеному орфографічному словнику української мови», зареєстровані у словнику-довіднику і такі лексеми, як-от: *ендепівець*, *запаленець*, *копун*, *сітківкар*, *телегеніст* і т. ін. Наприклад:

✍ **ТЕЛЕГЕНІСТ**, -а. – Той, хто має добрі зовнішні дані. «Він буквально наслідує чи навіть копіює манеру визнаного *телегеніста*, телеполеміста Леоніда Кравчука» (ЗВУ, 16.03.93) [12, с. 115].

Цілком очевидно, що неологізм *телегеніст* спродуковано на базі прикметника *телегенічний*, який, власне, зафіксовано в реєстрі названої академічної праці. Категорію okazionalnosti репрезентують і слова, використані для означення спортивних реалій: *запаленець* – «уболівальник спортивної команди чи певного виду спорту» [12, с. 45], *копун* – «футболіст» [12, с. 62], *сітківкар* – «тенісист» [12, с. 109], які через ті чи ті причини поки що не прийняті й не узагальнені узусом.

У реєстрах словників «Лексико-словотвірні інновації» (2004, 2007, 2010) з-поміж власне неологізмів вирізняються й індивідуально-авторські. Підґрунтям пропонованих лексикографічних праць стала картотека, до якої увійшли «не фіксовані до цього іншими словниками деривати з найрізноманітніших різностильових і різножанрових, просторічно-жаргонних джерел, в усній і письмовій формах» [15, с. 3]. Керуючись тим, що «не всі фіксовані одиниці стануть надбанням узусу», однак добре усвідомлюючи, що певна частина новотворів все ж таки зможе закріпитися в системі, автор уникає відповідної ремарки, яка супроводжувала б okazionalni utvorennya, що так само демонструють приховані ресурси, можливості словотвірної номінації української мови. У репрезентації матеріалу використано традиційні, загальноприйняті словникарські принципи: словникові статті подано за українським алфавітом (навіть у разі використання латиниці); у текстових зразках в основному збережено стиль і правопис оригіналу; деривати (і їх твірні), що дали назву словниковій статті, подано з наголосами; статті мають єдину чотирикомпонентну структуру з відповідним використанням шрифтів: 1) **дериват і його мотиватор**; 2) значення деривата; 3) *контекстний зразок використання*; 4) джерело [15, с. 3]. Наприклад:

**Козлодром** ← **козел** e/ø +o+

Місце для гри в «козла» (гра в доміно).

*Та не думайте, дорогий Яне Яновичу, що після тієї СП людина*

*самовіддано забиває козла на дворових козлодромах* (І. Дубинський. Мін немає...) [15, с. 52].

**Об-боделанитися ← Боделан**

Підпасти під вплив Боделана, стати таким, як Боделан (секретар Одеського обкому комуністичної партії).

*Дякую вам, одесити, котрі ще не об-боделанились та не об-остроуценились, за підказку* (ЛЮ, 49/93) [15 : 81].

Як зазначає автор, у запропонованих ним словниках традиційним є і відображення словотвірних процесів, як-от, скажімо: закінчення мотиватора виділено дужками і не позначено, коли воно має статус нульового; утнуту в ході словотвірних процесів морфему (чи іншу частину слова) твірної основи позначено віддільною рисою; накладні (контаміновані) словотворчі засоби чи їх елементи позначено квадратними дужками і т. ін. Наприклад:

**Машинобідування ← машино[будування(я) + бідування(я)]**

Негаразди (бідування) із машинобудуванням.

*І виникає питання: коли ж закінчиться це наше вітчизняне машинобідування?* (Перець, 3/02, с. 6) [15, с. 65].

**Москалізатор ← «москалізувати» ← москаль á/a**

Особа, яка робить інших москалями чи насаджує порядки і т. ін. москалів.

*Я пережив у Могильові гірке відчуття, що деякі тутешні українці – найгідкіші москалізатори білоруського народу* (ЛЮ, 24/09, с. 6) [17, с. 57].

Приклад останньої словникової статті ілюструє особливості репрезентації так званого черезкрокового (черезступеневого) словотвору.

Упорядники такого типу словників свідомі й того, що «у зв'язку з інноваційністю дериватів чи «слабкістю» контексту тлумачення самого деривата може бути приблизним, неточним, суб'єктивним, інколи може не збігатися зі словниковими корелятивними аналогами» [16, с. 4]. У такому разі в словниковій статті використано знак питання (?). Окрім того, якщо в контексті дериват має подвійну мотивацію, то і тлумачення його також подвійне: спочатку подано тлумачення деривата верхнього ланцюга, а потім і нижнього.

Свого часу ми зробили спробу побудувати спеціальний «Тлумачно-словотвірний словник okazіonalіzmів» (2003), мета якого полягала в тому, аби, з одного боку, подати витлумачення okazіonalіznmіх слів; з іншого, зваживши на похідність okazіonalіznmіх, –

продемонструвати їхню дериваційну базу та формант, за допомогою якого спродуковані okazіональні деривати. Як і будь-яка лексикографічна праця, запропонований словник передбачає реєстр слів, поданих в алфавітному порядку й супроводжуваних наголосом. Кожна словникова стаття складається з двох структурних частин.

У першій частині (І. Лексичний аналіз) після реєстрового слова подаються основні його граматичні характеристики, витлумачення значення, ілюстрація, паспортизація. Ілюстративний матеріал дібраний із творів художньої літератури, зі ЗМІ, частково з розмовно-побутового мовлення. Як ілюстрації подаються не лише цілісні контексти, а й окремі слова, використані в заголовках чи «спеціальних» рубриках. Тлумачення семантики здійснюється чи то описово, чи то через заміну узуальним синонімом (синонімами), чи то поєднує описове розкриття лексичного значення та пояснення через уведення синонімів. Друга частина (ІІ. Словотвірний аналіз) передбачає відображення у словниковій статті словотвірної структури лексичних та семантичних okazіоналізмів. Ця словотвірна структура подається у вигляді конструкції: твірна основа або основи (якщо слово складне) + формант, що бере безпосередню участь у творенні okazіоналізму; матеріально виражене закінчення відділяється рисою-дефісом. До okazіонального деривата від дериваційної бази (твірного слова чи слів) ставиться стрілочка. Морфемі, що входять до складу твірного слова (слів), відділяються одна від одної скісними рисками. Наприклад:

**Бризкошум**, у, ч. Сукупність різноманітних звуків дрібних частинок твердого тіла, що розлітаються від удару. *А град од стін і від землі одскакуватъ пішов, мов стукотом підкований – у шумі, в бризках, у бризкошумі, мов стукотом підкований* (ІІ. Тичина).

**Бризк + о + шум** ← **бризк/о, шум/о** [9, с. 19].

Якщо лексичний okazіоналізм має переносне значення, то перед витлумаченням подано ремарку *перен.*, виділену курсивом. Наприклад:

**Титанітисся**, юся, ишся. *Перен.* Рухатися, уподібнюючись титану. *Тінь титанітисся на схід, Я ж расту, встаю, сильним руку подаю через націю і рід* (ІІ. Тичина).

**Титан + и – ти + ся** ← **титан/о** [9, с. 152].

Використовуються також і інші ремарки, наприклад, *жарт.* (жартівливе), *зруб.* (згрубіле), *ірон.* (іронічне) тощо.

Семантичні okazіоналізми (ті, які мають подібну до узуальних лексем матеріальну форму вираження, але відрізняються від останніх okazіональним значенням) позначаються \*(зірочкою) після реєстрового слова. Наприклад:

**Бос'як\***, а, ч. *жарт*. Той, хто не є босом, керівником; підлеглий. *Про всяк випадок, – зареготав Бидл. – Щоб не забув, хто бос, а хто босяк* (А. Крижанівський).

**Бос + як** ← **бос/ø** [9, с. 19].

Ілюстрація, у межах якої наявні два і більше okazіоналізми, не повторюється. У такому разі використовується ремарка *див.*, що відсилає до того реєстрового слова, після якого ця ілюстрація була наведена. Наприклад:

**Урбанізувати**, ую, уеш. *Жарт*. Уподобнювати село місту. *Див.: селозувати*.

**Урбаніз + ува – ти** ← **урбаніз/ацій/а** [9, с. 157].

**Селозувати**, ую, уеш. *Жарт*. Уподобнювати місто селу. *Ми село урбанізуватимемо, а місто селозуватимемо... Тоді так воно і вийде: де тепер місто, там буде село, а де тепер село, там буде місто* (Остап Вишня).

**Сел + озува – ти** ← **сел/о** [9, с. 135].

При утворенні okazіоналізмів формант іноді додається не безпосередньо до твірної основи, а використовуються інтерфікси, які беруться у квадратні дужки:

**Бабтист**, а, ч. Той, хто упадає за жінками, бабій. *А Бараненко ваш, що, у якихось святих та божих вірує?.. Ні... А чому ж тоді бабтистом його у вас називають?! – Тому, що одружений, – пояснила скоромовкою. – А до інших баб (так у нашому селі жінок називають) вчащає* (В. Ендеберя).

**Баб[т] + ист** ← **баб/а** [9, с. 10].

У квадратні дужки береться один із компонентів словосполучення, що послужило дериваційною базою для okazіоналізму. Такий компонент у процесі деривації безпосередньої участі не бере:

**Автостанційка**, и, ж. Автостанційне управління. *Трамвай... Автобус... ескалатор... метро... і автостанційка* (А. Цвид).

**Автостанцій + к – а** ← **авто/станцій/н/е** [управління] [9, с. 7].

Якщо okazіоналізми утворилися неафіксальними способами (скажімо, унаслідок аббревіації, контамінації, міжслівного накладання),

то в дериваційній базі виділено курсивом структурні елементи, не використані в похідному слові. Наприклад:

**Епіграмеска**, и, ж. Епіграмна гумореска. *Запорізький поет, генеральний писар «Веселої Січі», «Веселого куреня» і так далі Петро Ребро в «Літературну Україну» вписав цілу пригіриц «Епіграмесок» на своїх же таки колег* (В. Шукайло).

**Епіграм + еска** ← **епіграм/н/а гумор/еск/а**.

**Епіграмотний**, а, е. Який дуже добре розуміється на епіграмах. *Серед письменників трапляються надто вже «епіграмотні»* (В. Шукайло).

**Епі + грамотний** ← **епіграм/а, грамот/н/ий** [9, с. 48].

Побудова спеціального словника okazіоналізмів, який задовольняв би вимоги і науковців, і користувачів, потребує ретельної та скрупульозної роботи, спільних зусиль як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Обговорення передбачає широке коло питань, а саме: теоретичні принципи створення словників письменників загалом та індивідуально-авторських новотворів зокрема; особливості створення спеціальних електронних словників okazіональних утворень; проектування нових типів словників (наприклад, словники дитячих okazіоналізмів) і т. ін.

Наголошуючи на досягненнях вітчизняної неографії та окреслюючи перспективи її розвитку, в одній зі своїх праць Г. Вокальчук зауважує: «значно ширшого представлення у словниковій статті, присвяченій власне АЛН (авторським лексичним новотворам – Ж. К.), у подальших неографічних студіях вимагають передусім такі лексикографічні параметри : 1) тлумачення значення АЛН; 2) фіксація їхньої частиномовної належності; 3) характеристика граматичних форм АЛН; 4) порівняльні аспекти опису (напр., з узуальними словами, фольклоризмами, АЛН інших авторів тощо) – з метою виявлення й увиразнення типового й одиничного у структурі, семантиці, стилістичних особливостях лексикографованих АЛН» [6, с. 213]. Можна дискутувати щодо того чи того параметра, проте не виникає жодних сумнівів, що у вітчизняній неографії є ще чимало проблем, які пов'язуються насамперед із виробленням єдиних принципів укладання словників новотворів загалом та окремих авторів зокрема, з окресленням шляхів упізнання okazіональних слів. Остання, на нашу думку, належить до тих, які вимагають посиленої уваги і неабияких зусиль. Виникає передусім питання: чи

може лексикографічний критерій, ґрунтований на основних ознаках okazіонального слова – нерегулярності й одноразовості, – бути визначальним при доборі фактажу? Адже, як свідчить ілюстративний матеріал, окремі одиниці, кваліфіковані як авторські, можуть повторюватися й у мовленні певної частини носіїв однієї мови, а подекуди й різних. І невідомо: їхній збіг є звичайною випадковістю, що засвідчує єдину дериваційну базу і закономірні процеси словотворення, чи є просто «копією» раніше утвореного матеріального репрезентанта. Довести, що один письменник «копіює» індивідуально-авторське утворення іншого практично неможливо, як неможливо й спростувати припущення. Ми не можемо з упевненістю стверджувати, що перед нами слова, які той чи той автор, так би мовити, узяв та й витворив. Утім, навряд чи й сам автор спромігся б визначити межу між випадково спродукованим і відтворюваним. Більше того, деякі з продуктів індивідуально-авторської мовотворчості отримали кодифікацію і не тільки у словниках спеціального призначення. Так, наприклад, лексема *весніти*, яка в енциклопедії «Українська мова» подана як ілюстрація індивідуально-авторських (оказіональних) неологізмів, зафіксована у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» з ремаркою *поет.* і неодноразово трапляється в мовотворчості різних письменників і різних жанрів.

Безперечним залишається одне: вітчизняна неографія відбулася як наука, що має вагомі досягнення. Однак варто скерувати у єдине русло зусилля науковців-теоретиків і науковців-практиків, аби уніфікувати принципи створення лексикографічних праць, які репрезентують неологічний матеріал; визначити спільне та відмінне в побудові, скажімо, словників-довідників і тлумачних словників; словників мовних змін і дериваційних словників лексичних інновацій; словників мови письменників і словників індивідуально-авторських новотворів; словників індивідуально-авторських новотворів і словників okazіоналізмів тощо. Останні, гадаємо, повинні бути не лише тлумачними, але й словотвірними; відображати найбільш продуктивні типи індивідуального словотворення; демонструвати місце okazіоналізмів у мовній системі; бути ілюстративним і т. ін. При лексикографуванні okazіоналізмів цитатія має особливе значення, оскільки саме в ній подекуди міститься додаткова інформація, за допомогою якої встановлюється лексичне значення, стилістичні



особливості та дериваційна база. Теорія індивідуально-авторської неографії охоплює широкий спектр проблем, для успішного розв'язання яких необхідно організувати спеціальні семінари, де, власне, і мають обговорюватися ідеї і проекти щодо створення відповідних словників новотворів. Такі зібрання зацікавлених осіб, переконані, сприятимуть розбудові вітчизняної неографії, появі нових зразків лексикографічних праць, глибшому проникненню у творчу лабораторію митців слова, виявленню дериваційних можливостей мови і т. ін.

### Література

1. Адах Н. А. Словник авторських лексичних новотворів Василя Барки / Н. А. Адах // Адах Н. А. Авторські лексичні новотвори Василя Барки (семантико-дериваційний та лексикографічний аспекти). – Рівне : Вид-во Олега Зеня, 2007. – С. 52–131.
2. Брагина А. А. Рецензия на книгу : Лопатин В. В. Рождение слова : Неологизмы и окказиональные образования / А. А. Брагина // Русский язык в школе. – 1974. – № 3. – С. 111–114.
3. Віняр Г. М. Словник новотворів української мови (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття) / Г. М. Віняр, Л. Р. Шпачук. – Вип. 1. – Кривий Ріг, 2000. – 117 с.
4. Віняр Г. М. Словник новотворів української мови кінця ХХ століття / Г. М. Віняр, Л. Р. Шпачук. – Вип. 2. – Кривий Ріг, 2002. – 181 с.
5. Віняр Г. М. Словник новотворів української мови початку ХХІ століття / Г. М. Віняр, Л. Р. Шпачук. – Вип. 3. – Кривий Ріг, 2005. – 158 с.
6. Вокальчук Г. Здобутки і перспективи української індивідуально-авторської неографії / Г. Вокальчук // Незгасимий СЛОВОСВІТ : збірник наукових праць на пошану професора В. С. Калашника / Уклад. М. Філон, Т. Ларіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 208–217.
7. Гак В. Г. О современной французской неологии / В. Г. Гак // Новые слова и словари новых слов. – Л. : Наука, 1978. – С. 37–52.
8. Грінченко Б. Кілька слів про нашу літературну мову / Б. Грінченко // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / Упор. П. Д. Тимошенко – К. : Радянська школа, 1961. – Ч.2. – С. 134–150.
9. Колоїз Ж. В. Тлумачно-словотвірний словник оказіоналізмів / Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : ЯВВА, 2003. – 168 с.
10. Левченко М. Заметки о русинской терминологии / М. Левченко // Основа. – 1861. – № 7. – С. 184–185.
11. Лопатин В. В. Рождение слова : Неологизмы и окказиональные образования / В. В. Лопатин. – М. : Наука, 1973. – 151 с.
12. Мазурик Д. В. Нове в українській лексичі : Словник-довідник / Д. В. Мазурик. – Львів : Світ, 2002. – 130 с.
13. Максимчук В. В. Особливості лексикографічного представлення авторських лексичних новотворів у сучасних неологічних словниках / В. В. Максимчук // Наукові записки : Серія : Філологічна. – Острог : Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2010. – Вип.17. – С. 256–264.
14. Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії / А. А. Москаленко. –

К. : Радянська школа, 1961. – 162 с.

15. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983–2003) : Словник / А. Нелюба. – Харків, 2004. – 136 с.

16. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2004–2006) : Словник / А. Нелюба, С. Нелюба. – Харків, 2007. – 143 с.

17. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2008–2009) : Словник / А. Нелюба. – Харків, 2010. – 116 с.

18. Сологуб Н. М. Словотворення Яра Славутича / Н. М. Сологуб // Мовний портрет Яра Славутича. – Вінніпег : Українська вільна АН, 1999. – С. 45–111.

19. Чиркова Е. К. Типы окказиональных слов в языке газеты / Е. К. Чиркова // Язык и общество. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1974. – С. 129–144.

20. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 208 с.

21. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 427 с.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2012 р.